

A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930)

DEMETER GÁBOR

Abstract: Differences in the profitability of small and large estates (1780–1930).

The competitiveness and productivity of large and small estates - and through them the income and development of the people living there - has long been an important and controversial issue of Hungarian historiography, which also has political overtones. In this paper we summarize the results of our research over several years and examine the yield per acre of small and large estates in different areas of the country (Central Tisza, Baranya, Viharsarok) in different time periods (1780, 1865, 1910, 1935), restricting ourselves to agriculture and examining pure cadastral land income due to lack of data. Focusing on the farm type, the conclusion is (without going into methodological problems) that it is a spatially and temporally diverse phenomenon, which is dependent on the marketed volume (revenue), soil quality and land use, in addition to technology and crop (utilisation). Therefore, the question whether large or small farms are more productive cannot be decided categorically, the answer depends on the size of the sample area, the year of the survey and the productivity of the estate, as well as on the size of the income not available in the statistics - and it is therefore unsuitable for legitimisation of certain agricultural policies of political regimes. The quality of life of social groups living on large and small farms, socio-demographic indicators and the relationship of serfdom and contemporary peripheralisation will be analysed in a later paper.

Keywords: small and large estates, Hungarian historiography, 18th–19th century, productivity, statistics, geoinformatics

A nagybirtok és a kisbirtok versenyképessége, termelékenysége – és ezen keresztül az itt élők jövedelmi és fejlettségi viszonyai – régóta a magyar történetírás egyik fontos és vitatott alapkérdése,¹ mely a probléma kapcsán érintett tömegek sorsa mellett az 1848 utáni változatos politikai rendszerek önlegitimációja szempontjából sem indifferens

¹ Jelen tanulmány a Debreceni Egyetemen 2018–2022 között tartott „Gazdaság- és társadalomtörténet” c. doktori órák előadásain elhangzottak szintéziskísérlete. Készült az MTA BTK Lendület „Tíz Generáció” projekt támogatásával.

kérdés. Ugyanígy nem elhanyagolható a mai regionális kutatások, területi tervezés szempontjából sem: Miklóssynak a rendszerváltás idején a periferizációról írt összegzése szerint² az akkori területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevőinek négy történelmi tényezője között szerepelt a nagybirtok és az agrártúlnépesedés.³ Ebből következően a kérdés jelenkori vetülete is vizsgálható, azaz hogy a kisbirtokon vagy a nagybirtokon (társadalmi oldalról közelítve az egykori telkes jobbágyfalvakban vagy a zsellér-, majd cselédfalvakban) volt-e magasabb a fejlettség/életszínvonal, illetve a mai perifériák mely egykori üzemformához (allodiális gazdaságokhoz vagy telki állomány dominálta üzemtípushoz) és társadalmi réteghez köthetők. A következőkben elsősorban az első problémára vonatkozó többéves kutatásaink eredményeit foglaljuk össze.

A kérdésnek már a két világháború között széles (vita)irodalma alakult ki. Móricz Miklós (Zsigmond testvére) azt állapította meg, hogy a nagybirtok termelékenyebb, de ez az ott élő lakosság rosszabb életkörülményeivel jár együtt (és ő ok-okozati viszonyt vélt látni ebben).⁴ Czettler Jenő a két világháború között a nagybirtok termelékenységi előnyéről ír – mert a nagybirtok a holdankénti kihatalt (mázsában) tekintve 20%-kal, burgonya esetében 30%-kal jobb mutatókkal bírt a kisbirtokhoz képest.⁵ Kerék Mihály ezt cáfolja, mert szerinte az állattartás a kisbirtokon (amit a legtöbb statisztika nem mért) kompenzálja a nagybirtok egy holdra jutó szemtermelésben (és tiszta kataszteri földjövedelemben) mutatott előnyét.⁶ A második világháború lezárulta után megjelenő

² Miklóssy 1990: 881–889.

³ A rendszerváltás idején Miklóssy a jelenkori területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevőinek meghatározó tényezőiként az első világháború (társadalmi-makrogazdasági) következményeit, a nagybirtok okozta torzulásokat (a napszámra kényszerülő életképtelen kisbirtokosok számának növekedését), az agrártúlnépesedést (mely viszont lehetetlenné tette volna egy egalitárius kisbirtokos-struktúra hosszú távú fenntartását, még a nagybirtok felosztása esetén is) és az ipar lokális, pontszerű kisugárzó hatását emelte ki. Az 1990-ben elmaradott települések zöme agrárközség volt (leszámtva néhány borsodi bányásztelepülést), ráadásul tekintélyes hányaduk gyenge termőhelyi adottságú. Alulfejlettségük mögött a mezőgazdaság történelmi gyökerű szerkezeti problémáit feltételezték: Miklóssy szerint a nagytáblás mezőgazdaság kialakítása és az állattartás háttérbe szorítása volt ennek két fő oka.

⁴ A nagybirtokon nagyobb volt a születésszám, alacsonyabb a halálozás, mint a kisbirtok dominálta községekben, ugyanakkor a tényleges szaporulat mégsem volt nagy a jelentős (a szaporulat 40%-át elvivő) elvándorlás miatt (a kisbirtokon az elvándorlás a szaporulat 25%-a volt) – annak ellenére, hogy itt (nagybirtokon) volt a legkisebb a népsűrűség. Móricz Miklós ezt úgy interpretálja, hogy a nagybirtok eltartóképessége kisebb, noha inkább arról van szó, hogy kevesebb ember kell a működtetéséhez, és még így is jobb a holdankénti kihatalt is. (Nyilván a földnélküli parasztságot ez kevésbé vigasztalta). Móricz 1936: 293–309.

⁵ Czettler 1936 (1995): 51. (táblázat).

⁶ Kerék nemcsak szociális alapon érvel a kisbirtok fenntartása mellett, de közgazdasági szempontból is versenyképesnek tekintette. 232 kisüzem statisztikai kiértékelése alapján Kerék szerint, bár a szántóföldi termékeket illetően holdanként 2 mázsa gabona és tehenenként 800 liter tej a nagybirtok előnye, de a kisbirtok jóval több állatot tart el, s ez összességében azt jelenti, hogy míg a nagybirtok nyers hozama holdanként 135-167 pengő, addig a kisüzemeké 170-190 pengő. Ráadásul ekkor a magyar kisbirtok már jóval több árut visz piacra, mint a balkáni, akár 60-70%-ot is (szemben a 25-35%-kal), alig elma-

Zagorov–Végh–Bilimovich-kötet balkáni országokat összehasonlító táblázata alapján Magyarországon és Romániában (szemben a szintén polarizált birtokszerkezettel bíró Görögországgal) a nagybirtok hozama szemtermelés esetén a kisbirtokénál legalább 20–30%-kal nagyobb.⁷ Tóth Tibor két világháború közötti, Dunántúlra szorítkozó kutatásai viszont azt mutatják, hogy a kisbirtok szántóföldi hozama a jobb, igaz tőkeereje kisebb, és megtérülése némileg lassabb.⁸ A kérdés mellesleg nem magyar specifikum: Mollov szerint a két világháború közötti bolgár kisbirtok egyenesen jobb *egy hektárra* jutó kihozatallal bír, mint a nagybirtok.⁹ Egy *főre* (munkaerőre) vetítve viszont nem ez a helyzet, ráadásul a kisbirtok jóval érzékenyebb a klímaingadozásra és külgazdasági helyzetben beálló változásokra (áringadozás). A jövedelmezőség láthatóan sok tényezőtől függött (korszak, földhasználat, földminőség, mintaterület helye – ezeket mind vizsgáljuk tanulmányunkban), a politikai rendszerek preferenciakálaja is sok esetben segítséget jelentett (19. századi oszmán Macedónia, Magyarország), bár az állami beavatkozás nem minden esetben volt üdvös (erre jó példa a kisbirtokos parasztdemokrácia ideáltípusaként emlegetett Szerbia és Bulgária 1870 utáni permanens agrárválsága).

Amennyiben eredményeink azt támasztják alá, hogy a nemesi vagy nagybirtokon jobb az egy holdra jutó termelékenység, akkor meg kell vizsgálni azt is, hogy ennek mi az oka: (a) a mérethatékonyság és tagosítás, (b) a technológiai fejlettség, (c) a kisbirtokétól eltérő földhasználat és a termékstruktúra, (d) a nemességnek sikerült-e a jobb minőségű földeket megszereznie, vagy (e) az adómentességét 1848 után elvesztő *birtokos* nemesség megkísérelte a kezén maradt földbirtok jövedelmezőségének (szisztematikus) manipulálását a földkataszteri felvételezések idején (1851–1865), amikor a földjövedelem vált a földadó alapjává, ily módon csökkentve a fizetendő adó értékét. Mérey Klára, Sándor Pál és Für Lajos konkrét példákat hoztak nemcsak arra, hogy egy nagybirtokos valóban megszerezte a paraszti kézen lévő remanenciákat és irtásföldeket,¹⁰ hanem arra is, hogy ezek a területek sokszor jobb minőségűek voltak a többi földeknél.¹¹ Ez azonban Eddie szerint nem általánosítható. Eddie bonyolult (és ezért talán némileg negligált) országos, kliometrikus vizsgálatai mindössze egy megyében (a vizsgált 52 közül) támasztották alá a feltételezést, hogy a nagybirtok (pontosabban nála a világi arisztokrácia birtokai) kedvezőbb adóbesorolás alá esett, mint az várható volt (az általunk is megvizsgált Viharsarok térségében).¹² A paraszti

radva a nagybirtoktól. Így nem meglepő, hogy az összes piacolt áruból is nagy a kisbirtok részesedése.

A tiszta hozam így a kisbirtokon 57–64 pengő, míg a nagybirtokon 31–35 pengő. Kerék 1939: 361–364.

⁷ Zagorov–Bilimovich–Vegh 1955: 15–22. és 50.

⁸ Tóth 1983: 29.

⁹ 1930 körül. Mollov–Kondov 1934. Saját kutatásaink szerint 1860 körül még nem így volt.

¹⁰ Für 1965: 33–139; Sándor 1973: 94–95; Orosz 2010: 125; Egyed 1981: 134–135; Sándor 1968: 94–117. és Sándor 1964: 36–81.

¹¹ T. Mérey 1965: 248; Orosz 2010: 133.

¹² Eddie 1996: 83.

birtok azért is került olykor magasabb aranykorona-kategóriába, mert itt magasabb volt a szántók aránya (még akkor is, ha valóban rosszabb volt a föld – erre utal Békés megyére vonatkozó tanulmányunk is –, mert a szükség erre kényszerítette őket),¹³ így magasabb volt a jövedelem is. Ezzel szemben a nagybirtokon olykor a legelők és erdők aránya volt magasabb, s ezek egy holdra vetített kisebb hozama miatt az átlagos hektáronkénti kataszteri jövedelem is alacsonyabb volt a szántó dominálta parasztgazdaságokhoz képest (Draskovichok dél-baranyai birtokai ilyenek, míg az ugyanitt birtokos Benyovszkyak esetében a szántó dominál).¹⁴

A következőkben a 2018–2023 közötti kutatásainkat összefoglalva megkíséreljük a kérdés áttekintését. Az 1728-as, 11 megyében fennmaradt és Perjés Géza által vizsgálni kezdett összeírás alapján¹⁵ a jobbágytelken bevallott (és e szó fontos) maghozam a vizsgált települések negyedében (500 település!) kettő volt, négyes vagy e fölötti értéket pedig csupán a települések 20%-án mértek. (Ha köbösben számoljuk a vetett és aratott adózás előtti eredményt, a 4-es maghozam 800 kg/ha-t közelít). Az átlag hármas szemhozamot Heves, Nógrád, Tolna, Sopron és Szabolcs megye átlagértéke haladta meg, Bihar és Szepes átlag alatti értéke nem meglepő, Pesté már inkább, Somogy, Zala és Vas településein is három alatt maradt a bevallott szemhozam¹⁶ – bár Zalát kivéve itt az oszmán uralom idején is az állattartás dominálhatott.

A 11 megyéből 10 a mai országterületen fekszik, és nem nagyon valószínű, hogy a hiányzó megyék szemhozama jelentősen módosítaná a bevallott 3:1 szemhozamarányt. Mivel az egyház részesedése a termésből 10% volt, a földesúr nemkülönben, a termés harmadát pedig vetőmagként kellett félretenni, így a jobbágnál a termés kevesebb mint fele maradt, amiből az adót is fizetni kellett és állatokat is etetni. Tehát a teljes termés alig harmada maradt a kezén. Ha azt feltételezzük szakirodalmi analógiák alapján, hogy egy felnőtt évi gabonabevitele 200 kg, egy gyereké 150 kg, akkor hatfős családokkal (gazdaságokkal) számolva 1000-1200 kg gabona¹⁷ emberi fogyasztással kell számolni. Ez tehát nem lehetett több, mint a termés 33%-a, azaz a termés 3000-3500 kg körül lehetett, míg a vetőmag (amit köbösben adtak meg) ezek alapján ugyancsak 1000-1200 kg lehetett. Egy köböl kb. 92 kg gabonával ekvivalens,¹⁸ amit nagyjából 1 magyar holdnyi területen vetettek el (4200 m²). Azaz 11-12 magyar hold (4,5-5 ha) igényel nagyjából 1000-1200 kg vetőmagot, ami azt is jelenti, hogy 1:3 hozam esetén egy paraszti családnak legalább ennyi vetett területtel kellett rendelkeznie 1720-ban a biztos létfenntartáshoz.

¹³ Demeter–Szilágyi–Túri 2021.

¹⁴ Demeter–Kóloh 2020.

¹⁵ MNL OL, Központi Statisztikai Hivatal, Iratgyűjtemények (volt F iratgyűjtemény) (1701–1996), XXXII-23-j-12, 31–85. doboz. 2023-ban rendezés alá került új jelzete nem ismert.

¹⁶ Demeter–Horváth 2023.

¹⁷ Glósz más módon számolva hasonló eredményre jut. Szerinte egy felnőtt szükséglete (állatok nélkül) 5 pozsonyi mérő, azaz 2,5 köböl, azaz 225 kg. Állatokkal ez 9 pm is lehet. (Glósz 2009a, 2009b, 2010)

¹⁸ Igazából ez a 18. század végére érvényes érték Schwartner szerint. Lásd Bogdán 1991: 303–304.

Ez három nyomás esetén 15-18 holdnyi, két nyomás esetén 20 holdnyi „határértéket ad”. Ha a maghozam 1:5, akkor a vetőmagigény a termés 20%-ára csökken, a földesúri és egyházi adó 10-10%-os értéke mellett a parasztnak 60% marad a terményből, amiből az állatok etetése (bár nagy részük az ugaron és legelőn ridegtartásban volt, de télre nem mindig volt elég a kaszálórétek hozama) és az állami adó leszámítása után kb. 40-44% marad a termelőnél és családjánál, saját fogyasztásra és piacolásra. Az 1:3 hozam esetében kiszámolt minimum birtokméret esetén ez tehát piacolható többletet jelent, továbbá a terméseredmény javulása a minimum életképes birtok méretének csökkenését is lehetővé teszi (kedvező esetben a szemhozam javulása arányos a népesség növekedésével és a telekaprozódással, amennyiben nem, akkor Malthus elmélete lép életbe a demográfiai nyomásról). A helyzeten változtatható még a nyomások számának változása (ami a vetett terület nagyságának 50-ről 67%-ra történő emelkedését jelenti a számításokban, azaz lehetővé teszi a működőképes jobbágygazdaság méretének csökkentését), ezt azonban elsősorban rossz talajokon alkalmazták (miként a trágyázást is) 1728 táján.¹⁹ Ekkor, Szepes példáján is ez látszik, a rossz földminőség (rajta a három nyomás) még viszonylag nagy jobbágygazdaságokon realizálódott, 1780-ban már a legtöbb hegyvidéki területen előrehaladt az aprózódás, miközben a hozam nem nőtt igazán – többek között migrációban levezethető demográfiai nyomást (társadalmi feszültséget) eredményezve.

1728-ban tehát a jobbágytelkeken a telekméret és hozam kapcsolata fordított volt – a rosszabb hozamú földeken volt nagyobb a telekméret és a tényleges egy főre jutó földterület is –, különben elvándorolt volna a lakosság (az előrehaladt telekaprozódás – fél telek alatti jobbágyok aránya 60% felett – is erre utal itt). Nagyobb maghozam esetében a jobbágyság nagyobb hányada volt szabad menetelű. Garda Dezső kutatásai alapján²⁰ a 18. század eleji Székelyföldre elmondható, hogy az armalisták-lófők-jobbágyok-zsellérek gabonáhozama között nem volt jelentős különbség a 18. században – 9-10 kalangya között ingadozott, a társadalmi csoportok közti különbségek markánsabban jelentkeztek az állatállomány tekintetében (1,9 és 3,7 marha/család!). A nagybirtok zöme alapvetően állattartással foglalkozott, mind az általános európai konjunkturális viszonyok, mind a munkaerőhiány miatt. Az 1767-es egységesítés előtti robot nagysága (illetve a földrajz) lehet eligazító az allódiумok jellegét illetően, ugyanis az alig robotoltató vagy a robotot

¹⁹ Azaz véleményünk szerint a három nyomás nem feltétlenül a prosperitás és technológiai haladás indikátora, sokkal inkább a szükségé (Demeter–Horváth 2023). Két nyomás esetében nagyobb volt a hozam vetett gabonában kifejezve, a három nyomás lényegében ezt akarta kompenzálni extenzifikációval. A helyzetre jellemző, hogy itt a szabad menetelű jobbágyok aránya alacsony volt, miközben a félteleknél kisebb földet művelő jobbágyok aránya pedig magas a két nyomás dominálta gazdaságok átlagához képest (60% felett és 50% alatt). A trágyázás kifejezetten nem jellemző a termékeny földekre. A tárgyított földek maghozama csak 1:2,5 volt, míg a nem trágyázottaké 1:3. Mivel a trágya a rossz hozamot alig valamit tudta kompenzálni, feltételezhetjük, hogy a trágyázó települések alapvetően állattartásból kívántak megélni, és adottságaik is ehhez igazodtak (Demeter–Horváth 2023).

²⁰ Garda 1999: 138–150.

nem kihasználó és pl. pénzzel megváltó allódiomok nagyobb valószínűséggel voltak állattartók, míg a nagyobb városok közelében (Bécs, Buda) a szemtermelés is szerepet kapott. Ebből arra is következtethetünk, hogy gazdálkodásuk nem lehetett túl hatékony.

Mivel a Tisza mentén fennmaradt a kataszteri összeírások anyaga, így ezek segítségével számszerűsíthető a telki állomány részesedése a nagybirtokhoz képest, továbbá a hozamok kérdése is a 18. század végén (1-2. ábra). A Jászsággal és a Nagykunsággal ellentétben a Tisza ártere mentén (és a Hevesi-síkon is) az urasági szántók domináltak 1786-ban. És ez 1865-re, a szabályozások idejére sem változott.²¹ A közép-tiszai ártéren regionális összevetésben is, de a kisbirtokon is kisebb volt az 1 holdra eső gabonakihozatal, mint pl. a Nagykunságban vagy Dél-Hevesben, ráadásul több volt az urasági föld is, és nagyobb az urasági elsajátítás (1. táblázat), miközben a (zsellérekkel számolt) 1 agrárlakosra jutó föld nagysága a közép-tiszai ártéren volt a legkisebb.²² *Viszont a kisbirtok és nagybirtok egy holdra jutó hozama között a 18. század végén szinte alig volt mérhető különbség a kataszteri adatok alapján.* A nagybirtok és a telki állomány összterületét nézve mind a Közép-Tisza-vidék árterén, mind a békési löszön és a Nagykunságon, de Dél-Hevesben is alig volt olyan település, amely a Glósz által számított 9 pm/fő (állatok nélkül 5 pm) önellátási értéket ne érte volna el – kivéve a Kiskunságot és a Sárréten Dévaványát.²³

Itt tehát mindenképpen vagy állattartásból, vagy egyéb munkából (háziipar, vándorbérmunka) kellett megoldani az önfenntartást. Ha azonban a nagybirtok termelését levonjuk, akkor már nem olyan kedvező a helyzet másutt sem. A Tisza mentén (szemben a nagy határu nagykun településekkel vagy Dél-Hevessel), ha a zsellérek is beszámítjuk, sokszor már az 5 pm is alig volt meg (1. táblázat). Tehát a zsellérek vagy a nagybirtokon voltak kénytelenek dolgozni, vagy az állattartásban (akár tulajdonosként, akár csordásként) a 18. század végén. Mindaddig, míg volt elég közlegelő (a nagy vízrendezésekig ez a helyzet állt fenn), e réteg megélhetése biztosított volt. A nagybirtokok (és általában a magánbirtok) térhódítása a közhaszonvétű földekkel szemben, illetve a szántók kiterjedése a nagybirtokon belül²⁴ a folyószabályozások idején felszámolta megélhetésüket, *egyben önellátási lehetőségét veszített munkaerőt is biztosított a nagybirtoknak.* E réteg volt a 19. századi szabályozások legnagyobb vesztese.

²¹ Demeter et al. 2020: 175. (129. térkép) Az 1897-es gazdacímtár szerint országos átlag felett volt az ártéri megyékben a nagybirtokon a szántó részesedése, ugyanakkor a kisbirtokon ez még nagyobb volt, míg a nagybirtokon magasabb volt a rét, legelő aránya. Gazdacímtár 1897.

²² A Nagykunságban és Csongrádban a kevés úrbéri szántó is nagy 1 holdra jutó gabonakihozatalt eredményezett, miközben ennek alig negyedét sajátította ki a földesúr. A Tisza árterén a kevés szántóföldi termés több mint fele eleve a nagybirtokos kezére került, igaz, Hevesben is, de ott a szántók kiterjedése nagyobb volt. Az egy főre jutó összgabonatermés tehát hiába volt nagyobb a Közép-Tisza vidékén a kiskunságinál és a jászságinál, ott a földesúri kisajátítás értéke csak 10% körül volt.

²³ Glósz 2009a, 2009b, 2010. Lásd Dóka Klára feltételezését a túlnépesedésről.

²⁴ Lásd Demeter–Koloh 2020: 25–76.

Mivel Glósz szerint 1-2 vetett kh általában elegendő volt 1 személy eltartásához, s az 1 telkes jobbágyra jutó szántó föld (zsellérek nélkül) az árterek többségén még elérte a 10-12 holdat, így 5-6 fős családdal számolva a telkes jobbágy a megélhetési formaváltásra nem volt rákényszerítve ekkor. 1910-ben viszont már a szabályozások növekménye ellenére is csak átlag 6 vetett hold állt rendelkezésre (8. táblázat), ami csak a terméseredmények megduplázódása (12 pm/hold, azaz kb. 1 t/ha) esetén lehetett elégséges egy ekkora családnak.

Fontos kiemelni, hogy az urasági szántó föld hozama pedig a közép-tiszai ártéren volumenében eleve nem volt jó (1. táblázat, vö. Csongráddal), pedig a szabályozás éppen ezek kiterjedését eredményezte.²⁵

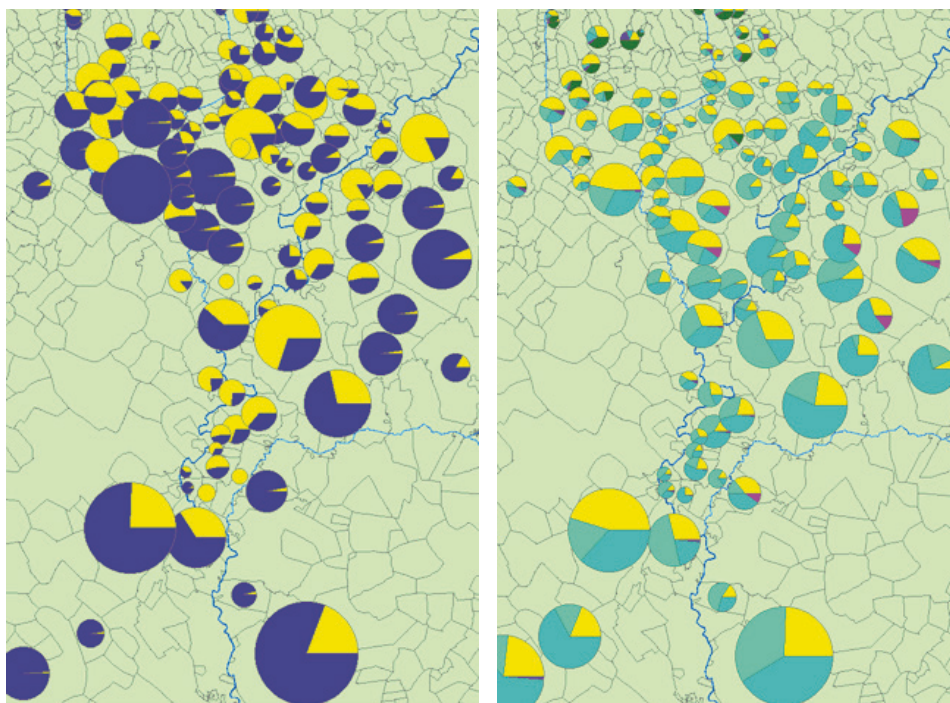
Típus (1786)	Szántó az összes földből %	Rét és legelő az összes földből %	Urasági termés és szántóföld %	Szántó (kh/fő)	Telki, paraszti föld kh/fő	Összes gabonatermés/fő (pm)	Urasági föld hozama (pm/hold) 26	Jobbágyi föld hozama (pm/hold)	Paraszti hozam (zsellérekkel) pm/fő
Győr-Moson-Sopron (71)	30,43	60,19	41,50	1,88	1,05	13,15	7,04	7,02	8,48
Dél-Heves (32)	48,16	43,82	52,98	2,35	1,13	17,68	7,48	7,28	7,74
Közép-Tisza ártere (31)	20,42	78,19	58,89	1,81	0,77	12,57	7,16	7,27	5,10
Észak-Heves dombvidéke (39)	34,24	25,89	52,15	2,03	0,77	12,02	5,88	5,96	6,28
Nagykunság (12)	24,52	71,04	28,36	1,87	1,34	17,17	9,16	8,76	12,01
Csongrád (3)	24,74	74,11	23,56	1,77	1,62	15,37	9,55	8,67	11,88
Jászság (11)	49,34	47,27	3,61	3,40	1,85	10,87	5,40	5,42	10,48
Kiskunság homokvidéke (8)	30,40	67,80	10,63	4,15	1,88	10,08	4,85	5,17	9,35
Összesen (216)	30,73	61,46	37,72	2,15	1,18	13,71	6,90	6,86	7,95

1. táblázat. A kataszteri felmérés fennmaradt alapadataiból kinyerhető fajlagos változók tájegységenkénti differenciáltsága²⁷

²⁵ Egyébként szántót tekintve pl. az Ormánságban a kisbirtok volt termelékenyebb, míg Békés-Csanádban a nagybirtok az egy holdra jutó földjövedelmet nézve.

²⁶ Ebből lejön a vetőmag, 1 magyar hold = 2 pozsonyi mérő vetőmag (125 l) = 1200 négyszögöl. Ez alapján becsülhető a maghozam, mely pl. Mosonban így 2:7, a Nagykunságban 2:9.

²⁷ Dávid 1960 és Rózsa 2021 alapadatai alapján saját számítás.

1-2. ábra. Urasági szántók nagysága és aránya (sárga) az 1786-os kataszteri összeírás fennmaradt anyagában / A teljes művelt földterület hasznosításának regionális differenciái 1786-ban a kataszteri felvételezés alapján (sárga a szántó, középzöld a rét és legelő, sötétzöld a kert és erdő). A kis határú Tisza menti településeken alig van szántó, az is zömmel nagybirtok.²⁸

A kataszteri felvételezés során 1865-ben publikált, de 19. század közepi viszonyokat illusztráló adatsor²⁹ jelentősége, hogy Erdélyen és a nagyvárosokon kívül elérhető az ország egészére, és korlátozott mértékben ugyan, de ugyancsak *lehetővé teszi a nagybirtokok és kisbirtokok hozamának kiszámítását* is. Statisztikailag értelmezhető mennyiségben szerepelnek ugyanis olyan települések, ahol csak kisbirtok, illetve csak nagybirtok (a pusztákat ugyanis ekkor külön írták még össze, és gyakran csak 1-2 nagybirtok volt rajtuk) volt kimutatható (ahol mindkettő jelen volt, ott értelemszerűen nem lehetséges a településszinten megadott összjövedelem lebontása). A 2. táblázat alapján világos, hogy a korábbi feltételezés, hogy *a nagybirtok egy kataszteri holdra jutó termelékenységére nagyobb, mint a kisbirtoké a robot felszámolása utáni kor kezdetén, helytálló*. A kisbirtok a nagybirtok fajlagos termelésének csak 60-66%-át adta. (Ez azonban csak gazdasági, de nem szociális értelemben indokolja a rendszer fenntartását).

²⁸ Dávid 1960 és Rózsa 2021 alapján.

²⁹ Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Pest, 1866.

Demeter Gábor: A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930)

Indikátor	Kisbirtokok (minta)	Nagybirtokok (minta)	Nagybirtok 1-2 kisbirtokkal	Országos érték és átlag**
birtokok száma	126 758 / 2 010 000	187 / 23 685	138*+235	2 034 630
teljes hasznosított terület (hold)	1 380 000	409 000	131 487	33 510 620
nettó jövedelem (Ft)	3 610 000	1 944 000	599 600	98 056 000
átlagos birtokméret (kh)	10,9	2190	1000	16,5
1 birtok átlagos nettó jövedelme (Ft)	28,5	10 395	4500*	48,2
1 holdra jutó nettó jövedelem (Ft)	2,6	4,7	4,6	2,9
hasznosított terület aránya (%)	92	80	95	91
vizsgálati minta	a gazdaságok 6,2%-a, a föld 4,1%-a, a jövedelem 3,7%-a	gazdaságok 1,1%-a, a föld 1,3%-a, a jövedelem 2%-a	a föld 0,4%-a, a jövedelem 0,6%-a	100

*Csak a nagybirtokkal számolva.

**Erdély és Horvátország és néhány nagyváros (pl. Debrecen) nélkül.

2. táblázat. A kisbirtok és a nagybirtok jövedelmezőségének különbségei Magyarországon 1865-ben (tisztá kataszteri földjövdelem, állattartás nélkül)³⁰

Vajon a kisbirtok és nagybirtok között fennálló jövedelmi különbség oka a technológiai különbségben vagy inkább abban keresendő, hogy 1848 után a nemesség a jobb minőségű földeket szerezte meg?³¹ Szekfű Gyula köre a dűlőnevek alapján amellett érvel, hogy a nagybirtokosok földjeiket nem a parasztoktól sajátították ki, hanem a 19. században feltört területekből alakították ki, tehát alapvetően nem jó minőségű földek, így nem is lehetett kiemelkedő a jövedelmük (ezért aztán ezt eltagadni-manipulálni sem kellett). Fenti eredményünk azonban ellentmondani látszik Szekfű elképzelésének.

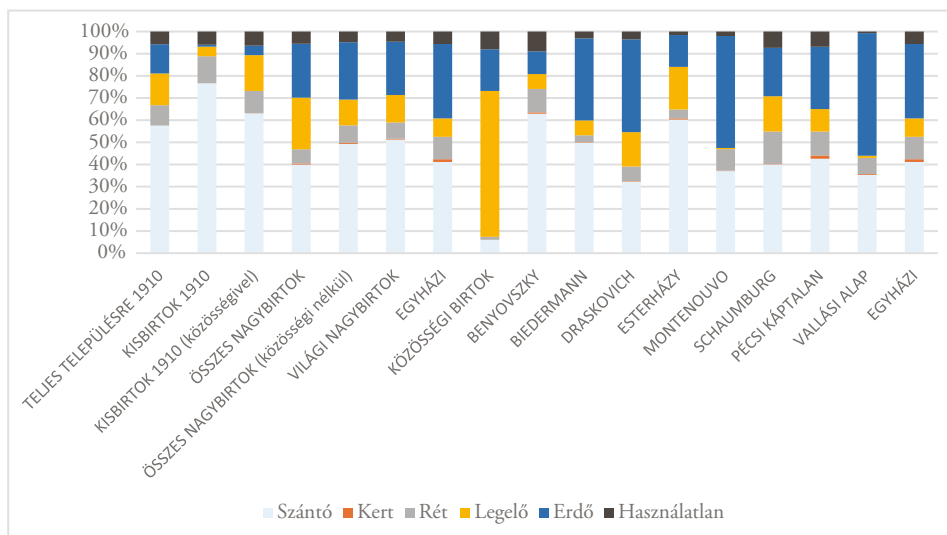
De csak látszólag: meglepő ugyanis, de – ha más módszerrel közelítünk az adatsorhoz – 1865-ben a 6 forint/hold tisztá kataszteri földjövdelem³² feletti településeken a kisbirtok felülreprezentált volt (323 000 gazdaság, vagyis a kisbirtokok 15%-a szemben

³⁰ Demeter 2018.

³¹ Eddie 1996: 178. A nemesi 48-as hagyományokat képviselő Berzeviczy szerint is a jobbágyság a kedvezményezettje a neoabszolutizmus kori átalakításnak. Berzeviczy 1922 (2013).

³² 1865-ös (és 1910-es) adataink csak a növénytermesztés értékét adják meg, az állattenyésztésé hiányzik. Az itt említett 6 forintos érték jóval az országos átlag felett volt.

a 2635 nagybirtokkal, ami a nagybirtokok 10%-a). Ez látszólag éppen Szekfű álláspontját erősíti (a nagybirtokok földminősége nem volt kiugró), vagy Eddie téziséét cáfolja (miszerint a nagybirtokosok tendenciózusan és tömegesen *nem* csaltak a földadóval a földek minősítésén keresztül – bár ekkor, 1865-ben, még más adórendszer működött). Mivel azonban a településen belüli birtokmegoszlás (és így a földminőség eloszlása) nem ismert, így ezen adatok nem (sem) lehetnek perdöntők.³³ A másik véglet, az 1-2 Ft/hold (átlag alatti) nettó kihozattal bíró települések esetében 6630 nagy- és 466 000 kisbirtokot számoltunk összesen, ami 28% és 23%. Itt a nagybirtok felülreprezentált, de ennek a rossz hozamot mutató nagy erdőbirtokok is az okai (a kilistázott nagybirtokokat térképre víve ez egyértelműen látszik). Azaz a földhasználat tehát komolyan befolyásolja a birtoktípusok hozamát.³⁴ Sőt, a 2. táblázat mintájában mutatott alacsony csoportátlag ellenére a kisbirtok sem *egységesen* volt gyenge termelékenységgel jellemezhető. Baranyában például a kisbirtok nem mutatott rosszabb holdankénti hozamot, mint a nagybirtok, mert a kisbirtokon nagyobb volt a szántóterületek aránya, ez pedig nagyobb holdankénti jövedelmet mutatott, mint a többi földhasználati mód (3-4. ábra).

3. ábra. A földhasználat jellege a különféle baranyai birtoktípusok esetében 1910-ben³⁵

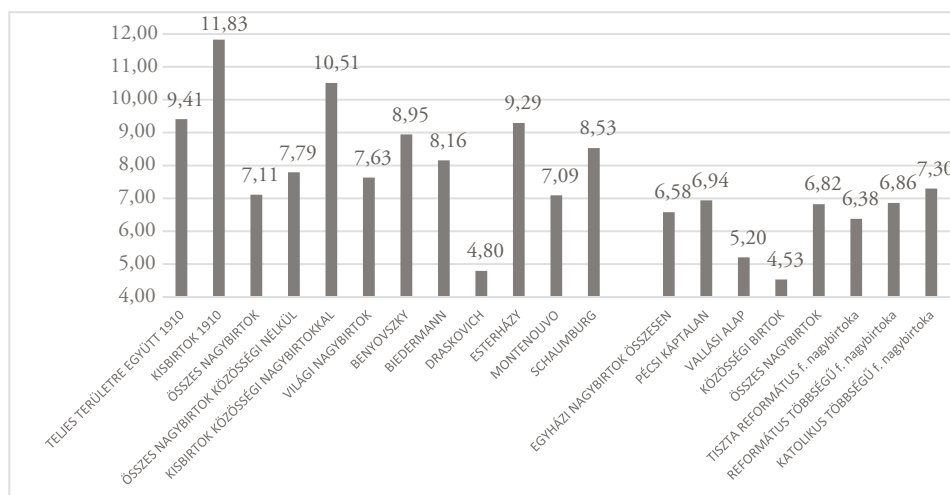
Az viszont kérdéses, hogy az 1875-ös adóreform után, mikor a kataszteri tiszta jövedelem vált adóalappá, is ez maradt-e a helyzet. A mai országterületen statisztikai

³³ A 6 Ft feletti kihozatalnál a kisbirtokok között szerepelnek olyan települések, mint Ruszt és Kismarton (nagybirtokot egyik helyen sem írtak össze, tehát nem arról van szó, hogy az „húzza” felfelé az átlagot), melyek egészen biztos, hogy speciális agrárkultúrájuknak köszönhetik a csoportba kerülést (szőlő).

³⁴ Ruszt és Kismarton példája is ezt támasztja alá.

³⁵ Demeter–Koloh 2020.

Demeter Gábor: A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930)

4. ábra. Egy kataszteri holdra jutó nettó földjövdelem a két baranyai járás (az Ormánság és a Hegyhát területe) különböző részalmazain (1910)³⁶

értelemben véve 1 főre vetítve nem állja meg a helyét az állítás, hogy az adórendszer a nagybirtoknak kedvezett, és a kisbirtok 1 holdra jutó adója abszolút értékben magasabb volt.³⁷ 1910-ben a nagybirtok dominálta településeken a fejenkénti direkt adó 20 K (arisztokrata nagybirtokokon egyenesen 30 K), a kisbirtok dominálta településeken 15 K volt (a mai országterületre vetítve). Ha az adót településtípusra aggregáljuk, akkor sem igaz a nézet. A nagybirtokkal nem rendelkező települések átlagos adója holdanként 6,5 K volt, míg a nemesi birtokok dominálta településeken ugyanennyi, az arisztokrata nagybirtok dominálta falvak 1 holdjára 7,3 K jutott, a hitbizomány jellegű nagybirtokkal rendelkező falvakban 8 K/kh volt az átlagos adó, a nem nemesi nagybirtokon viszont 9 korona. Településtípusok esetében tehát nem állja meg a helyét az iménti feltételezés (legfeljebb a településen belül, birtokszinten). Mivel a direkt adók a földadó mellett háztartási, vállalati és ipari komponenssel is rendelkeztek, és mert Szilágyi Zsolt történeti HDI-számításaiban a direkt adót a hiányzó GDP pótlására használni indokolhatónak tartotta, így leszögezhető, hogy az itt bemutatott adóértékek a jövedelmi viszonyokra is utalnak (és alátámasztják Móricz feltételezését, illetve a nagybirtok nagyobb jövedelmezőképességét).

A másik hipotézis, miszerint annak, hogy a nagybirtok holdanként kevesebb adót fizet (nem is fizet kevesebbet), az az oka, hogy a nemesség politikai ráhatással, az adózás manipulálásával elérte földjei leminősítését az aranykorona-rendszerben, sem tartható Eddie szerint.³⁸ Nagy Mariann is arra a következtetésre jut, hogy minél

³⁶ Demeter–Koloh 2020.

³⁷ Balla 1969: 215; Für 1969: 36–37.

³⁸ Eddie 1996: 75–88.

nagyobb a kisbirtok aránya egy megyében, annál kisebb a tiszta földjövedelem ($r = -0,39$), ellenben *a nagybirtokok arányának növekedésével párhuzamosan nő a bevétel*.³⁹ Saját, országos vizsgálatunk azt erősítette, hogy a *csonka* országterület nagybirtok dominálta falvaiban az egy lakosra (27,8 vs. 21 K) és kisebb mértékben az egy holdra jutó kataszteri földjövedelem (10,5 vs. 8,6 K) is magasabb volt a kisbirtok dominálta települési átlagnál. Ugyanakkor az *egész* országterületet nézve a különbség csökken, 1935-re pedig szinte el is tűnik! Tehát a jelenség generációk között mérhető dinamikát mutatott.⁴⁰

A 19. század közepére vonatkozóan még egy esettanulmány segítségével próbáltunk következtetéseket levonni a nagybirtok és kisbirtok termelékenységével kapcsolatban. 1857-ben több összeírás is készült az egykori Harruckern-birtokokról,⁴¹ és itt a több mint 80 birtok esetében kiszámítható az egy holdra jutó tiszta földjövedelem (Ft-ban). Mivel az is ismeretes, hogy e nagybirtokok mely település közigazgatási határainál helyezkedtek el, így tiszta jövedelmüket össze lehetett vetni az 1865-ös települési (és pusztákon mért) átlagjövedelem értékével. Így pontosabban rávilágíthattunk a nagybirtok és kisbirtok termelékenységének különbségeire. A kapott kép meglehetősen hektikus, mert a nagybirtok holdankénti tiszta hozama mérettől függetlenül 5-9 Ft/hold között szórt, és az esetek egy részében ez kisebb volt, mint a teljes települési átlag (melybe a kisbirtokokat is beleértjük). Mivel ennek oka nem a nagybirtokok méretkülönbsége volt (azaz mérettől függetlenül diverzek voltak jövedelmi viszonyaik), megvizsgáltuk a területhasználat szerepét is.

Érdekes módon a nagybirtok akkor jövedelmezett jobban a kisbirtoknál, ha a szántók részesedése meghaladta a 75%-ot a nagybirtokon. 60-70% közötti szántóarány esetén a nagybirtok holdankénti hozama megegyezett a települési átlagos tiszta földjövedelemmel, ez alatti értéknél pedig a kisbirtok vezetett (3. táblázat). *A nagybirtok tehát egyoldalú monokultúrás gazdálkodás esetén volt versenyképesebb*, amit nem mindenütt lehetett kivitelezni a talajadottságok miatt. „Átlagos” területhasználat esetén azonban nem volt előnye a településsel (és benne a kisbirtokokkal) szemben. (Ha különválogatjuk a 100–500 kat. hold közötti birtokokat, akkor a hozam nem tér el jelentősen.) Implicite persze ez azt jelenti, hogy a nagybirtok lehetett jobb minőségű (legalábbis a gabonatermelés mint a kor húzóágazata szempontjából), hiszen itt nyílt lehetőség a terület szántóinak kiterjesztésére (a kisbirtok hasonló irányú földhasználati változásait viszont a megélhetési kényszer, ill. esetleges relatív munkaerő-felesleg is vezethette).

³⁹Nagy 2003: 36.

⁴⁰Demeter–Pénzes 2022.

⁴¹MNL BéML IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok B. 156. A Csabai Cs. Kir. Vegyes Szolgabíróóság iratai 1133/1857. Birtokosok kimutatása községenként 1857-ben; MNL BéML V. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. B.202. Szarvas mezőváros iratai 635/1857. A 100 holdnál többel rendelkező földbirtokosok névsora; MNL BéML V. Községek B. 317. Gyoma nagyközség (1872-ig mezőváros) iratai b. Közigazgatási iratok 823/1857. A 100 hold feletti birtokosok kimutatása; MNL BéML V. Városok B. 302. Békéscsaba nagyközség iratai b. Tanácsülési jegyzőkönyvek 582/1857. A 100 holdnál többel rendelkező földbirtokosok névsora.

Birtokos	Település	Szántóföld <i>hold</i>	Rét és kert <i>hold</i>	Szőlő <i>kapás</i>	Legelő <i>hold</i>	Összesen		Jövedelem Ft	Nagybirtokon jövedelem Ft/ hold	Teljes közig. határon belül Teljes területen (Ft/hold)	Szántó % a nagybirtokon
						<i>hold</i>	<i>hold</i>				
Apponyi György gr.	Orosháza Kis-Csákkóval	633	1		680	1316		6125	4,65	5,49	48,10
Apponyi György gr.	Csaba	3353	1020	20	1166	5561		32099	5,77	6,25	60,29
Bajzath György	Szentetornya	608	64		63	736		5802	7,88		82,61
<i>Bakai Dániel</i>	<i>Csaba határában</i>	<i>61</i>	<i>43</i>	<i>1</i>	<i>6</i>	<i>113</i>		<i>608</i>	<i>5,38</i>	<i>6,25</i>	<i>53,98</i>
<i>Bartók (abarai és bartóki) József</i>	<i>Csaba határában</i>	<i>76</i>	<i>12</i>		<i>46</i>	<i>135</i>		<i>807</i>	<i>5,98</i>	<i>6,25</i>	<i>56,30</i>
Batthyányi László gr.	Csákkói- puszta, Csaba, Kondoros	3912	10		255	4178		34205	8,19	6,25	93,63
Baumgarten testvérek	Orosháza	1216	144		582	1942		11074	5,70	5,49	62,62
<i>Belliczey István</i>	<i>Csaba határában</i>	<i>334</i>	<i>3</i>			<i>338</i>		<i>2867</i>	<i>8,48</i>	<i>6,25</i>	<i>98,82</i>
<i>Belliczey József</i>	<i>Csaba határában</i>	<i>103</i>				<i>103</i>		<i>622</i>	<i>6,04</i>	<i>6,25</i>	<i>100,00</i>
<i>Belliczey Rudolf</i>		<i>214</i>			<i>6</i>	<i>220</i>		<i>1850</i>	<i>8,41</i>		<i>97,27</i>
<i>Bernrieder József (Paks)</i>	<i>Orosháza</i>	<i>327</i>	<i>12</i>			<i>340</i>		<i>2853</i>	<i>8,39</i>	<i>5,49</i>	<i>96,18</i>
Bolza József id. gr.	Csákkói-pusztá, Kondorosi puszta	7316	1086	4	1817	10224		64846	6,34	6,25	71,56

Birtokos	Település	Szántóföld <i>hold</i>	Rét és kert <i>hold</i>	Szőlő <i>kapás</i>	Legelő <i>hold</i>	Összesen		Jövedelem Ft	Nagybirtokon jövedelem Ft/ hold	Teljes közig. határon belül Teljes területen (Ft/hold)	Szántó % a nagybirtokon
						<i>hold</i>	<i>hold</i>				
Botányi Rudolf (Tuczenhaller Lujza)	Csaba	105	1	1	3	111	932	8,40	6,25	94,59	
....	
Wenckheim Antal		1456	337		28	1822	10286	5,65	6,25	79,91	
Wenckheim Béla b.	Csaba	1103				1103	6624	6,01	6,25	100,00	
Wenckheim Józsefné	Csorvás	435				435	2602	5,98	5,71	100,00	
Wenckheim Károly	Csorvás	310				310	1861	6,00	5,71	100,00	
Wenckheim Rudolf	Csorvás	489				489	2938	6,01	5,71	100,00	
Wenckheim Viktor b.	Csorvás	163				163	979	6,01	5,71	100,00	
Wodianer Móric és Albert	Gyoma	2599	4201	3	3141	9945	27647	2,78	3,42	26,13	
Wodianer Móric és Albert	Csorvás	723				723	4338	6,00	5,71	100,00	

A 100–500 kat. hold közötti birtokok kurzíválva. Kiemelt háttérrel a teljes települési átlagnál nagyobb fajlagos hozammal rendelkező nagybirtokok, továbbá azon települések, ahol a szántó aránya 80% feletti.

3. táblázat. A nagybirtok (100 kat. hold felett) és a teljes település egy holdra jutó tiszta kataszteri jövedelme közötti különbség és annak kapcsolata a nagybirtok területhasználattal az egykori Harruckern-uradalom területén 1857/1865 (részlet)⁴²

⁴² Forrás: lásd, 41. lábjegyzet. A teljes táblázatot lásd: Demeter–Szilágyi–Túri 2021.

A földminőséget és földhasználatot mint befolyásoló tényezőket félretéve, csak a birtokméretre fókuszálva Békés, Csongrád és Csanád általunk vizsgált 42 település esetében 1865-ben összességében a nagybirtok mintegy 25%-kal jobb holdankénti tiszta földjövedelmet mutatott, mint a kisbirtok (4. táblázat) – az állattartás szerepét azonban ez esetben, miként korábban sem tudtuk kvantifikálni, így nem tudjuk megmondani, milyen irányba és mennyivel módosítaná a differenciát. A tiszta földjövedelem alapján szintén nem állapítható meg, hogy vajon a bevétel/kiadás hányados melyik birtoktípusnál volt jobb (melyik a hatékonyabb), és azt sem, hol kisebb a kiadás (kisebb tőkeigényű), hiszen csak a kvázi bevétel mínusz kiadás érték (ez a tiszta kataszteri földjövedelem Keleti Károly 1868-as definíciója szerint)⁴³ áll rendelkezésre. Ugyanezen adatbázisunk segítségével azonban lehetőség nyílik arra, hogy megvizsgáljuk, a földminőség hogyan befolyásolja a jövedelmeket, illetve arra is, hogy elemezzük, a nagybirtokok jobb földeken helyezkedtek-e el, vagy nem (és így nem ez az oka a tiszta földjövedelem egy holdra vetített értékében mutatkozó különbségnek).

Domináns üzemszerkezet településenként		Jövedelem Ft/kat. hold	Jövedelem Ft/birtokos	Birtokméret (kat. hold)
VEGYES (25)	Átlag	4,30	135,0	31,40
KISBIRTOK-DOMINANCIA (5)	Átlag	4,24	61,1	14,44
	Szórás	0,72	34,7	-
NAGYBIRTOK-DOMINANCIA (12)	Átlag	5,43	29846,0	5494,31
	Szórás	1,42	31905,2	-
ÖSSZES (42)	Átlag	4,45	8615,6	1933,97
	Szórás	1,55	21396,4	-

4. táblázat. A nagybirtok és kisbirtok holdankénti jövedelmének különbségei 1865-ben⁴⁴

A fenti, 4. táblázatunk úgy készült, hogy az 1865-ben publikált összeírás tartalmazza a nagybirtokok és kisbirtokok számát és külön a pusztákat is (sajnos területüket nem, így csak a településeket és pusztákat tudtuk minősíteni jelleg alapján). 1858-ból azonban fennmaradt egy genetikus talajtérkép is a területre (Európában a második), melyre rávetítve a közigazgatási határokat (5. ábra) és az 1865-ös holdankénti földjövedelem-értékeket megállapíthatóvá válik a földminőség szerepe a hozamokban és a nagybirtok földminősége. Az egy holdra és egy birtokra jutó földjövedelem a legmagasabb a löszön volt (5. táblázat), ami arra is utal, hogy a löszön zömmel nagybirtokok terpeszkedtek, míg ezzel szemben a homokon vagy a szikesen kisbirtok-dominanciát

⁴³ Keleti 1868: 7–14.

⁴⁴ Demeter–Szilágyi–Túri 2021.

tapaszthalhatunk 1865-ben. Ez utóbbiak közül a homokon lévő kisbirtokok holdankénti hozama jó volt, a szikeseken-korhanyokon lévőké viszont rossz. Nagybirtokdominancia jellemezte még a szikeseket, rossz hozammal és a szikes-lőszös vegyes határú településeket, magas, átlag feletti hozammal. Azaz leszögezhető, hogy a nagybirtokok zömmel jobb földeken helyezkedtek el.

Talaj (településszám)		Tiszta jövedelem Ft / kat. hold	Tiszta jövedelem Ft / birtokos	Kataszteri hold / birtok
homok IV (1)	Átlag	5,49	97,38	17,74
korhany (2)	Átlag	2,38	103,25	43,36
	Szórás	1,43	53,73	-
lősz I (8)	Átlag	5,91	23076,77	3903,40
	Szórás	1,13	34810,94	-
szikes II (14)	Átlag	3,51	1811,74	516,68
	Szórás	1,30	6455,94	-
szikes és korhany (1)	Átlag	2,32	68,75	29,66
szikes és kötött agyag (2)	Átlag	3,47	56,81	16,35
	Szórás	0,13	54,93	-
szikes és lősz (14)	Átlag	5,09	10813,64	2126,25
	Szórás	1,04	23071,63	-
összesen (42)	Átlag	4,45	-	-

5. táblázat. Egy holdra, egy birtokra eső tiszta földjövedelem (Ft-ban) talajtípusonként és a talajtípusonkénti átlagos birtoknagyság 1865-ben⁴⁵

Az összevetés relevanciáját növeli, ha az azonos talajon lévő kis- és nagybirtokok termelékenységét hasonlítjuk össze (6. táblázat), mert ez rámutat az üzemforma (és a természetett kultúra) talajsemleges hatékonyságára. Azaz hogy a nagybirtok egy holdra jutó földjövedelme azért magas, mert modernebb gazdaság piacképebb kultúrákkal, vagy csak azért, mert jó talajon fekszik. A kombinált lekérdezés során az derült ki, hogy lősz esetében egyértelmű a nagybirtok mint üzemforma nagyobb hatékonysága, míg szikes talaj esetében a kisbirtok vezet – nyilván azért, mert a kisbirtokos rá volt kényszerítve egy minimális mennyiség akár erőn felüli megtermelésére az életben maradáshoz, míg a nagybirtokon nem volt kényszer a rossz talaj – jó terméseredmény kombináció.

⁴⁵Demeter–Szilágyi–Túri 2021. Saját számítások az 1858-as talajtérkép és az 1865-ben publikált jövedelmi adatok alapján.

Demeter Gábor: A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930)

Lőszös-szikes talajú települések esetében nem volt lényeges differencia a kis- és nagyüzemi forma között, a többi talaj esetében pedig nem lehetett a két üzemformát összevetni.

Domináns talaj (1858)	Üzemforma (településszám, átlagos birtokméret)		Jövedelem Ft / kh	Jövedelem Ft / birtokos
homok	VEGYES birtokszerkezet (1)	Átlag	5,49	97,38
korhany	VEGYES birtokszerkezet (2)	Átlag	2,38	103,25
		Szórás	1,43	53,73
lősz	KISBIRTOK-DOMINANANCIA (2) (79 kh)	Átlag	4,67	370,32
		Szórás	1,94	438,93
	NAGYBIRTOK-DOMINANANCIA (6) (4848 kh)	Átlag	6,32	30645,59
		Szórás	0,46	37702,86
	ÖSSZES (8)	Átlag	5,91	23076,77
		Szórás	1,13	34810,94
szikés	VEGYES birtokszerkezet (12)	Átlag	3,52	90,46
		Szórás	1,38	26,60
	KISBIRTOK-DOMINANANCIA (1) (4 kh)	Átlag	4,06	36,79
	NAGYBIRTOK-DOMINANANCIA (1)	Átlag	2,74	24242,00
	ÖSSZES (14)	Átlag	3,51	1811,74
		Szórás	1,30	6455,94
szikés és korhany	(1)	Átlag	2,32	68,75
szikés és kötött agyag	VEGYES birtokszerkezet (1)	Átlag	3,38	95,65
		KISBIRTOK-DOMINANANCIA (1)	Átlag	3,57
	ÖSSZES (2)	Átlag	3,47	56,81
		Szórás	0,13	54,93
szikés és lősz	VEGYES birtokszerkezet (6)	Átlag	5,53	183,82
		Szórás	0,76	78,97
	KISBIRTOK-DOMINANANCIA (3) (18 kh)	Átlag	4,52	83,67
		Szórás	0,82	20,48
	NAGYBIRTOK (5) (6122 kh)	Átlag	4,90	30007,40
		Szórás	1,38	31837,53
	ÖSSZES (14)	Átlag	5,09	10813,64
		Szórás	1,04	23071,63

6. táblázat. Talajtípusok és üzemszerkezet szerinti jövedelmi differenciák (Ft-ban) 1865-ben⁴⁶

⁴⁶Saját számítások az 1858-as talajtércép és Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjöveldelme alapján.

További kérdés viszont, hogy hogyan került a nagybirtokosok kezére a jó minőségű föld. Éppen ezért rávetítettük a talajtérképet Harruckernek az 1780-as évekbeli földhasználatát bemutató térképére is (6. *ábra*), mely egyébként településszintű összesített adatokat is tartalmazott (sajnos hozamot, ill. az uradalom és a telki állomány adatainak elkülönítését a fentebb elemezett kataszteri felvételezésekkel szemben nem tartalmazott). Kutatásaink rámutattak, hogy 1780 körül a löszös területek zöme vízparttól távol lévő legelő hasznosítású föld volt (7-8. *táblázat*), mely tehát közjóságnak minősülve 1848 után döntően az uraság kezébe került (esetleg kiadta bérbe, mert ez a 18. században is dívott). E területek a gabonakonjunktúra indukálta területhasználat-változás eredményeként szántóvá alakulva magas hozamot mutattak ekkor a több évtizedes trágyázásnak és pihentetésnek köszönhetően. A legelőkből átalakult urasági szántók többi talajtípussal szembeni előnyét fokozta, hogy a kisbirtok-dominanciájú települések itt zömmel vízközeliek voltak, a szabályozások pedig éppen 1865 táján kezdődtek, így az ennél korábbi földjövedelem-adatok tehát még egy vízhatásnak jobban kitett, sós talajképző kőzetű terület hozamait mutatják. Ez implicite azt is jelenti, hogy a szabályozás itt a kisbirtok számára többször kedvező helyzetet generált (bár a vizet vesztő korhany-tőzeget a szél és a taposás is könnyen károsítja, a tömörödés miatt pedig a felszín magassága is csökken, azaz a talajvízszint leszállása csak kezdetben jelentős). Ezzel szemben a 18. század végi Közép-Tisza-vidék kapcsán láttuk, hogy ott a vízpartok árterein zömmel nagybirtokok, illetve rét-legelő hasznosítású, 1848 után urasági földdé váló közföldek domináltak, így ott a vízszabályozás a nagybirtoknak kedvezett.

Demeter Gábor: A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930)

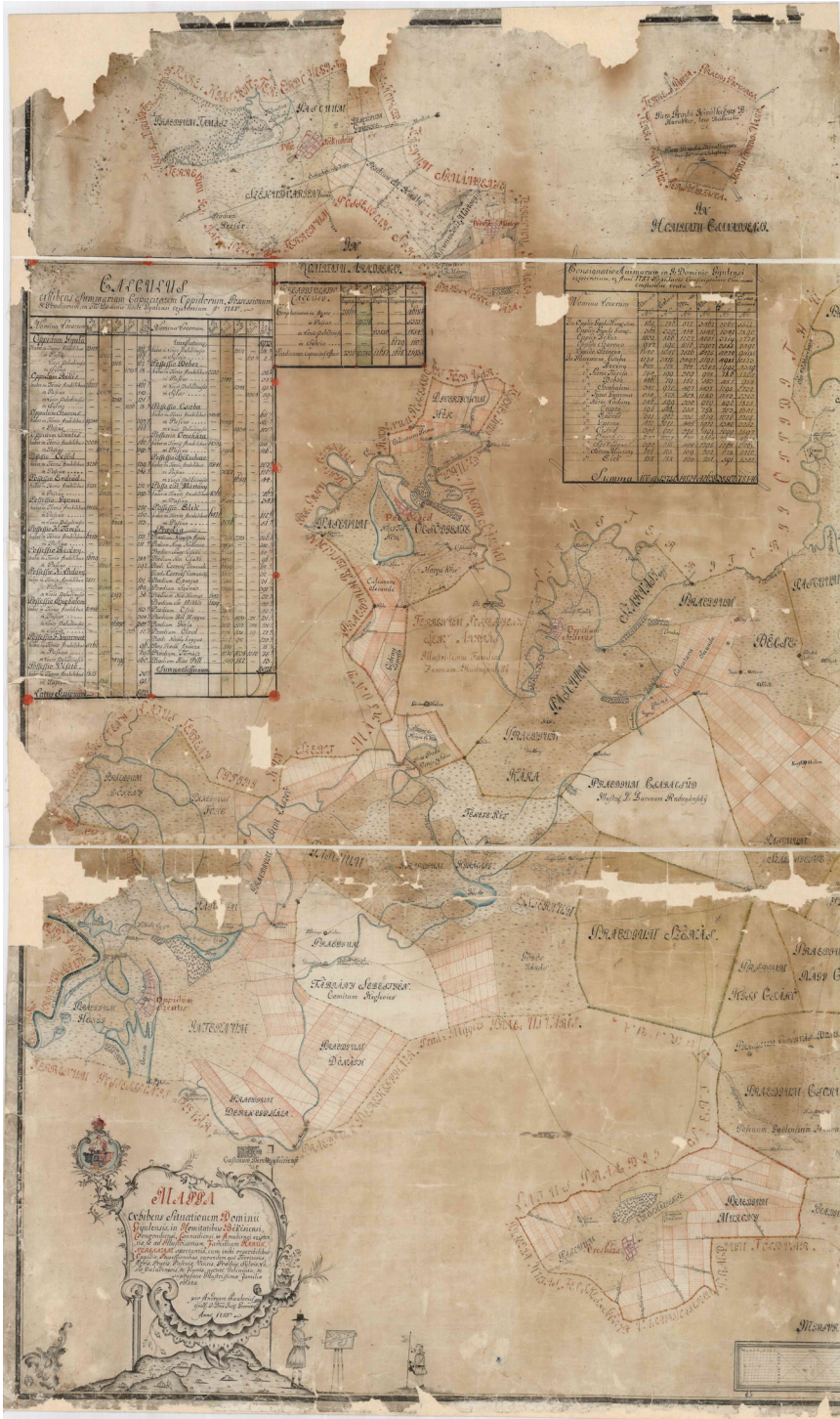
Talaj típusa (település, db)	Nagy- birtokos	Kis- birtokosok	Kisbirtokos/ nagybirtokos	Szántók	Rétek	Legelők	Erdők	Szőlők	Nádások	Haszna- vetetlen	
homok IV	1	23,00	3178,00	138,17	65,84	4,33	25,16	0,00	1,54	0,00	3,13
korhany III	2	12,50	409,00	32,72	18,06	29,74	16,28	10,64	0,21	7,99	17,09
lösz I	8	10,38	180,38	17,39	60,37	19,04	17,02	0,39	0,16	0,00	3,01
szikes II	14	17,21	1263,50	73,40	44,02	16,13	28,95	2,92	1,22	1,03	5,73
szikes és korhany	1	4,00	702,00	175,50	34,91	29,17	21,47	0,47	0,84	2,31	10,83
szikes és kötött agyag V	2	3,00	425,50	141,83	37,98	12,40	31,62	3,86	3,17	0,42	10,55
szikes és löszös	14	9,93	519,07	52,28	59,89	9,44	23,21	0,94	0,64	0,78	5,10
Összes	42	12,40	760,67	61,32	51,20	14,96	24,02	2,06	0,87	1,06	5,83

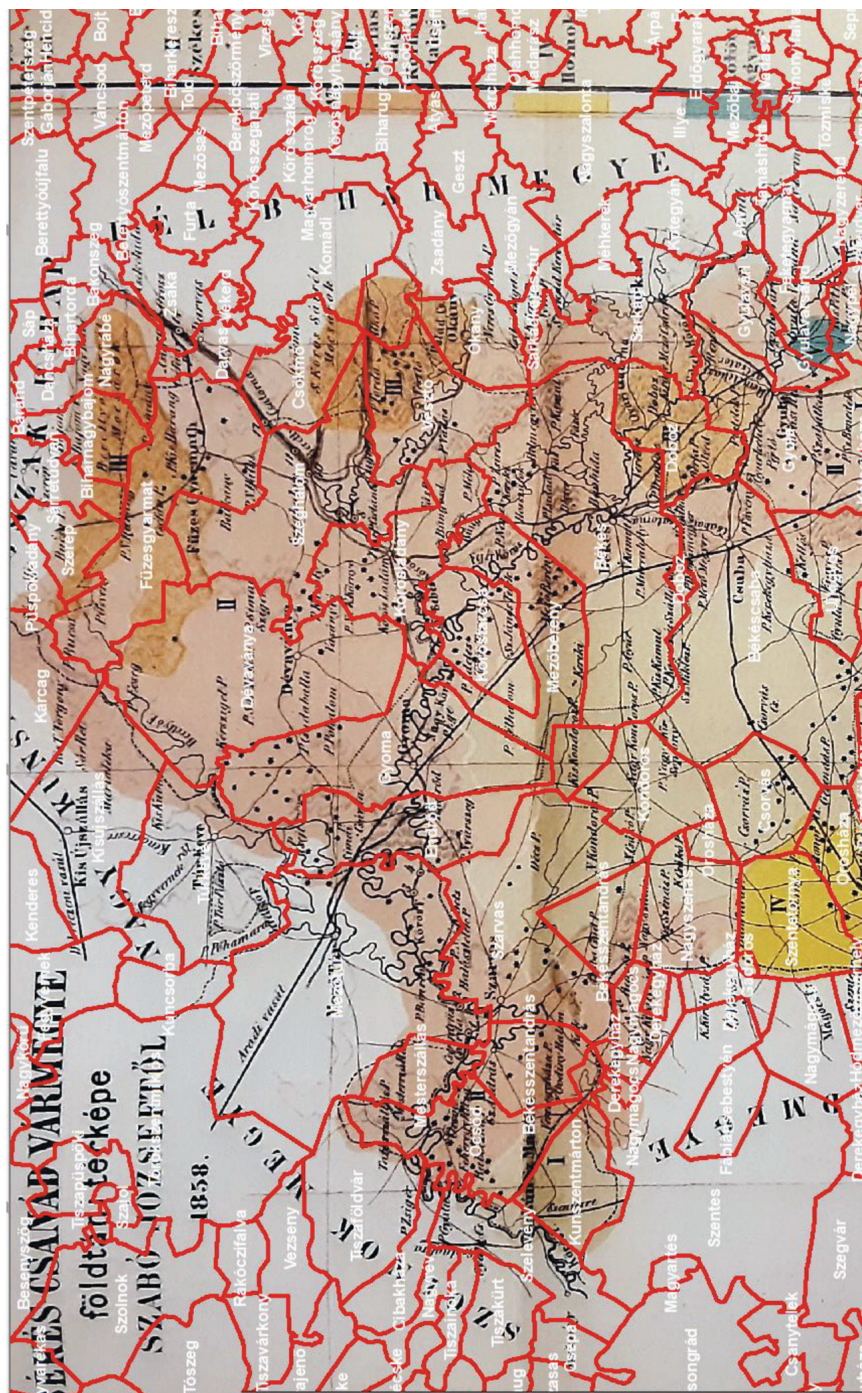
7. táblázat. Az egyes talajtípusokon kialakult területhasználati differenciák (%-ban) és az üzemformák jellege 1865-ben⁴⁷

Pusztá	Földminőség 1858	Talaj, 1858	Szántó, %	Rét, %	Legelő, %	Erdő, %
Kígyósapáti pr.	2	szikes	0,00	4,76	95,24	0,00
Nagykondoros pr.	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Nagy Csákó	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Kis Csákó	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Csorvás dominale	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Csorvás comm.	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Eperjes pr.	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Szénás pr.	2	szikes	0,00	0,00	100,00	0,00
Kis Kamut pr.	1	lösz	100,00	0,00	0,00	0,00
Szt. Miklós pr.			100,00	0,00	0,00	0,00
Csejti Pr.	2	szikes	0,00	0,00	100,00	0,00
Bélmegyer pr.	2	szikes	0,00	55,03	40,46	4,51
Gerla pr.	3	korhany	0,00	44,48	44,48	11,04
Ölyved pr.	3	korhany	0,00	73,61	24,51	1,88
Királyhegyes pr.		lösz	0,00	12,27	87,73	0,00
Apáca pr.	1	lösz	0,00	0,00	100,00	0,00
Tamás pr.	2	szikes	0,00	40,20	24,87	34,93
Kis Péll pr.	5	kötött agyag	0,00	24,97	75,03	0,00

8. táblázat. Az 1790-ben praediumként funkcionáló földek területhasználati és földminősége (1858)

⁴⁷ Saját számítások az 1858-as talajtérkép és az 1865-ben publikált jövedelmi adatok (*Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjévedelme*) alapján. A domináns földhasználati formá(ka)t kiemeltük.

5-6. ábra. A Harruckern-birtokok adatolt térképe vetületbe húzás előtt (18. század vége; BÉML XV.1.a.48.). / Az 1858-as békés-csanádi talajtérkép fedetése az 1886 utáni településhatárokkal. Részlet.

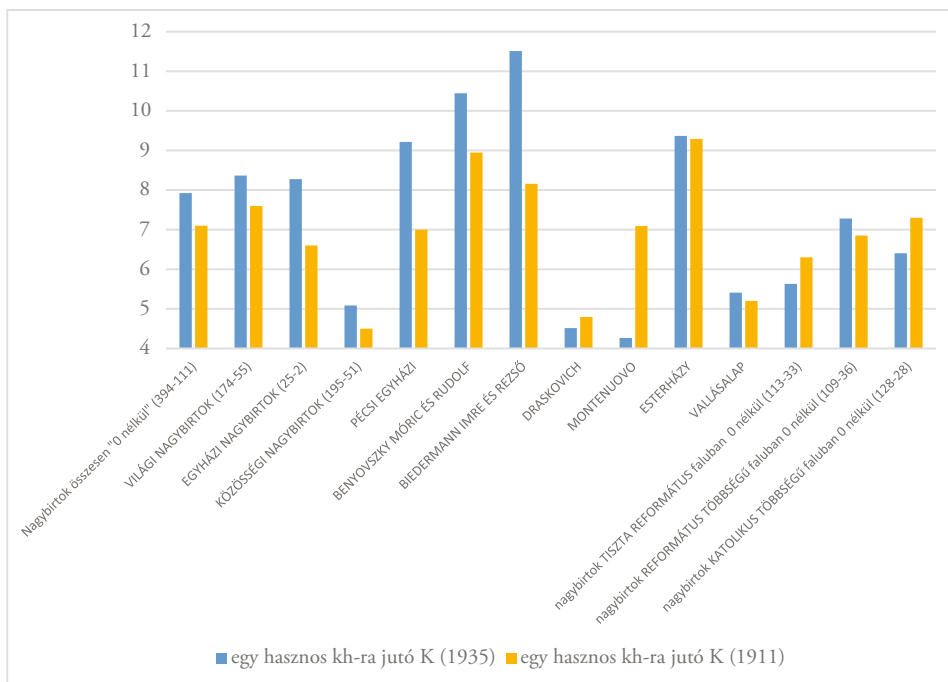
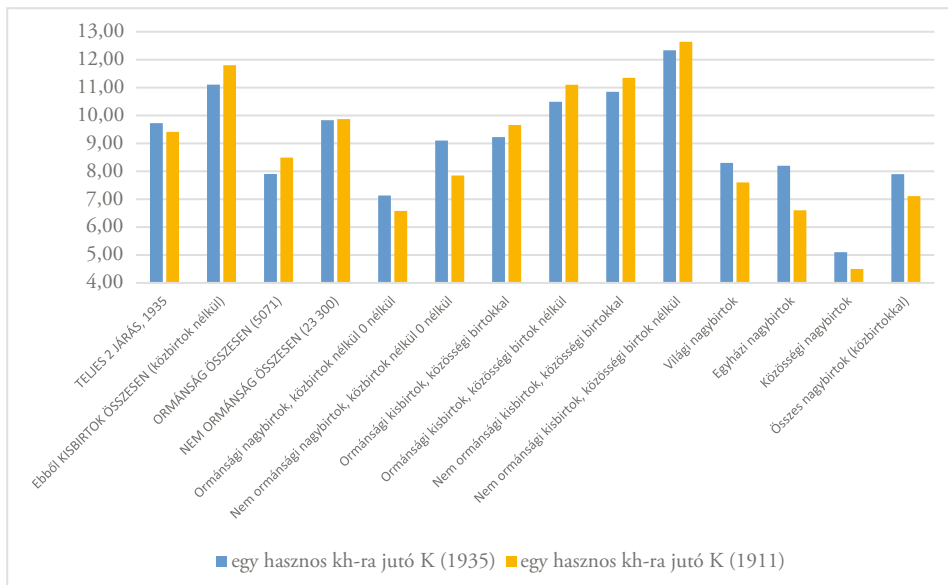
A talajviszonyok és tiszta kataszteri földjövadelmek közötti kapcsolatot 1910-ben is megvizsgálhatjuk, hiszen a genetikai talajtípus konzervatív tulajdonságnak tekinthető – legalábbis 50 év távlatában –, a települési földjövadelmek pedig ekkor már földhasználati formánként is rendelkezésre állnak (egyébként 1883-ból is), és nemcsak az összesített érték érhető el, mint az említett 1865-ös kiadványban (9. táblázat).

Földminőség (települések)	Összes jövedelem K/ kat. hold	Erdő-jövedelem K/ kat. hold	Szőlő-jövedelem K/ kat. hold	Szántó jövedelme K/kat. hold	Legelő jövedelme K/ kat. hold	Rét jövedelme K/ kat. hold	Össz-jövedelem 1 birtokra	Átlagos birtokméret (hold)
agyagos V (3)	12,41	3,80	16,87	14,26	2,85	6,16	243,49	18
homok IV (3)	20,56	8,47	23,17	20,61	9,21	12,04	128,93	6
korhany III (4)	11,83	7,27	15,17	13,30	5,03	11,13	203,13	17
korhany és szikes (4)	10,06	8,44	13,34	11,44	3,10	7,21	133,14	13,5
lössz (34)	16,85	5,44	21,34	17,33	7,25	8,29	5828,85	295
lössz és szikes (2)	19,19	9,63	22,82	22,17	7,95	9,40	329,68	19
szikes II (21)	11,95	6,16	18,85	13,50	4,35	6,20	315,00	24
szikes és lösz I és II (14)	23,26	6,26	17,51	18,15	4,96	7,56	161,16	9,5
Összesen: 85	16,09	6,25	19,23	16,10	5,74	7,68	2405,99	125

9. táblázat. A különböző talajtípusokon lévő települések egy holdra és egy birtokra jutó jövedelmi viszonyainak differenciái, valamint az átlagos birtokméret és a talajtípus összefüggései 1910-ben⁴⁸

⁴⁸ Saját számítás az 1858-as talajterkép és Békés / Csanád / Arad stb. vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme mívelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t. c. alapján.

Demeter Gábor: A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930)

7-8. ábra. A kis- és nagybirtokok tiszta kataszteri földjévedelmeinek különbségei különféle tipizálás esetén 1935-ben, aranykorában⁴⁹

⁴⁹Demeter–Koloh 2021.

1935-re a Pécs környékén vázolt, a kisbirtok tiszta kataszteri földjövödelmére vonatkozó kedvező tendencia is megfordult. A kisbirtok egy holdra jutó földjövödelme az 1911-es közel 12 koronáról 11 korona alá esett, míg a nagybirtoké 8 korona fölé emelkedett, sőt a Biedermann- és Benyovszky-birtokokon 10-11 korona feletti értékre ugrott egy hasznos hold föld tiszta jövödelme a világháború előtti 8-9 koronáról (7-8. ábra). Országos kutatásaink viszont arra utalnak, hogy a kisbirtok volt, mely utolérte a nagybirtokot a tiszta kataszteri földjövödelmi értékek alapján.

Az 1937-es gazdacímtár (miként az általunk nem használt 1910-esé is) jelentősége e vizsgálat sor szempontjából az, hogy településenként aggregálva a nagybirtok özssterületét és özszejövödelmét lehetőség nyílik a kisbirtok termelékenységének megállapítására is, amennyiben a nagybirtok öszzméretét és jövödelmét kivonjuk az 1935-ben a KSH által öszzéírt települési öszzjövödelemből és öszzsterületből. Emellett a két forrás kombinációja azt is lehetővé teszi, hogy a társadalmi-gazdasági sajátosságokat a nagybirtok településenkénti aránya alapján vizsgáljuk (60%, 40% és 20% feletti alcsoportokra bontva azt).⁵⁰ (A GIS-ta Hungarorum 1910-es adatbázisát is bevonva a vizsgálatba pedig az új, 1920-as határok közötti területre szűkítve lehetővé válik a társadalmi-gazdasági mutatók 1910-es értékének kiszámítása a fenti alcsoportokban.)

1935-ben mintegy 1970 településen találhattunk 500 hold feletti nagybirtokot, 500 településen 100–500 hold között volt a nagybirtok(ok) méretének öszzjege, 275 településen pedig csak 100 hold alatti birtoktesttöredékeket írtak öszzje. Mintegy 600 településen pedig nem volt nagybirtok. Öszzességében tehát a települések 56%-án volt 500 hold feletti birtoktest! Általában elmondható, hogy ott, ahol a nagybirtok öszzsterülete meghaladta az 500 holdat, ott a települések termőterületéből való részesedésük átlagosan 60% felett volt, míg ott, ahol nagybirtoktöredékkel találkozzunk (100 kh alatt, pl. másik település területéről átlógó nagybirtok), ott ez csak 20% (míg az országos átlag 50%). A 100–500 hold közötti nagybirtokméret esetén a települések művelt területének 42%-át foglalta el a nagybirtok. Az 1 hold alatti *törpebirtokok aránya* viszont mindhárom típusnál 23–28% között mozgott (10. táblázat).

⁵⁰ Csak az 500 hold feletti birtokosokat rögzítettük, de több településen is lehetett birtokuk, így 10-20 holdas töredék birtokok is felvételre kerültek.

Nagybirtok (esetszám)	A nagybirtok átlagos kat. tiszta jövedelme, aK	A nagybirtok holdankénti földjövedelme 1935-ben, aK	1 hold alatti birtokok számaránya 1935-ben (1=100%)	100 hold feletti terület aránya (1=100%)	Összes földbirtok átlagos területe (kh)	Összes földbirtok kat. átlagos tiszta föld-jövedelme 1935-ben, aK	Ebből a kisbirtok átlag-jövedelme 1935-ben, aK	Kisbirtok egy holdra jutó kat. tiszta földjövedelme 1935-ben, aK	Demeter-féle fejlettség, 1910
500 alatt (502)	2058,86	7,169	0,232	0,422	1409,34	11305,76	9100,36	7,299	1,214
500 felett (1969)	18926,28	6,643	0,262	0,600	5519,81	47914,89	27483,68	6,184	1,379
töredék (275)	262,19	7,534	0,277	0,197	1237,12	11149,84	10829,12	4,935	1,104
Összes település	14047,961	6,830	0,258	0,526	4317,04	37281,86	22403,28	6,264	1,321

10. táblázat. A társadalmi-gazdasági-demográfiai indikátorok 1910-es értéke a nagybirtokállomány 1935-ös alcsoportjaiban⁵¹

A nagybirtokok egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelme 1935-ben a legkisebb az 500 hold feletti nagybirtokkal rendelkező települések halmaza esetében volt. Ugyanitt a kisbirtok jövedelme is alacsony volt, némileg alacsonyabb a nagybirtokénál. Ellenben 100–500 hold között már fordult a helyzet. Itt a nagybirtok tiszta kataszteri földjövedelme 1 holdra vetítve ugyan magasabb volt, mint 500 hold felett, de a kisbirtoké még ennél is magasabb volt! Ezzel szemben viszont a „töredék” nagybirtokokon a kataszteri földjövedelem meghaladta többi nagybirtok-kategóriában és a kisbirtokon mértet is; a kisbirtok kataszteri tiszta jövedelme pedig itt volt a legalacsonyabb (tehát ahol nagybirtok alig volt). Igaz, hogy ez az utolsó eset viszont „csak” 275 települést érintett. Azaz a nagybirtok jelenléte a kisbirtok egy holdra jutó tiszta kataszteri jövedelmét tekintve mindenképpen kedvező (de nincs feltétlenül ráhatása: a jelenségnek az a vitatott – és határváltozások miatt újfent vizsgálandó – tényező is oka lehet, hogy jobb minőségű földeken nagyobb volt a nagybirtok gyakorisága, és így a környezetben lévő kisbirtokok is jobbak voltak).

Míndez azt erősíti, hogy egy térben és időben diverz jelenségről van szó, mely a piacolt mennyiség (árbevétel), a talajminőség és a földhasználat függvénye is a technológia és a növénykultúra (főlhasznosítás) mellett. Éppen ezért a kérdés, hogy a nagybirtok a termelékenyebb, vagy a kisbirtok, nem is dönthető el kategorikusan, hanem a fentiek

⁵¹ *Gazdacímtár 1937, Magyarország mezőgazdaságának... 1935.*

túl függ még vizsgált a mintaterület nagyságától, vizsgálati évtől és a termelékenységek mérőszámától, továbbá a statisztikákban nem elérhető jövedelmek nagyságától egyaránt!

Típusok	Átlagos halálozás 1901–1910	6 évnél fiatalabb lakosság aránya, % 1910	Írni-olvasni tudók aránya a teljes népességből, %, 1910 (1=100%)	A községi pótdadó alapjául szolgáló állami adók összege egy főre (1910, K)	Nyers halálozás 1901–1910 között ezrelékben	Írni-olvasni tudók aránya a 6 éves és idősebbek körében 1910	HDI 1910 (Szilágyi Zsolt)
ország 3416 települése	0,024	0,149	0,68	12,08	23,64	77,81	0,38
nagybirtok nélküli 670 település	0,024	0,151	0,68	10,70	22,80	79,35	0,38

Nagybirtok-típus	Lakosság, 1910	Átlagos halálozási ráta 1901–1910	6 évnél fiatalabb lakosság aránya, %, 1910	Írni-olvasni tudók aránya a teljes népességből 1910 (1=100%)	A községi pótdadó alapjául szolgáló állami adók összege egy főre, K, 1909	Nyers halálozási ráta 1901–1910 között, ezrelék	Írni-olvasni tudók aránya a 6 éves és idősebbek körében, % 1910	HDI 1910 (Szilágyi Zsolt)
500 h alatt (502)	900,664	0,024	0,160	0,661	7,177	23,283	78,275	0,382
500 h felett (1969)	3267,898	0,024	0,147	0,686	13,012	24,045	77,125	0,387
töredék (275)	1103,306	0,022	0,161	0,671	7,092	23,464	78,143	0,380
Összes település	2611,682	0,024	0,149	0,683	12,388	23,845	77,440	0,385

11. táblázat. A társadalmi-gazdasági-demográfiai indikátorok 1910-es értéke a nagybirtokállomány 1935-ös alcsoportjaiban

A jövedelmezőség kérdése tehát a fenti vizsgálatssorozattal nem jut nyugvópontra. A jövedelem önmagában egyébként sem feltétlenül minősít egy települést (vagy a rajta uralkodó üzemmódot) fejlettnak vagy fejletlennek, hiszen a jólét relatív fogalma számos

más (egészségi, környezeti, kulturális stb.) tényezőtől is függ a mai szemlélet szerint. De egyébként is: a nagybirtok dominálta településeken megtermelt jövedelem jó része nem a termelők kezébe kerül, tehát összevetésre – az iménti indikátorok helyettesítésére településszintű aggregálás esetén – ezért sem alkalmas. Így a földjövedelmek mellett (melyek inkább a gazdálkodás minőségére utalnak, mintsem az életmódra) más társadalmi, gazdasági és demográfiai tényezőket is figyelembe kell venni (lásd például az ebben a szellemenben készült *11. táblázatot*, mely immár nem a nagy- és kisbirtok jövedelemkülönbségeire, hanem a rajtuk élő lakosság életminőségére utal). Így tett a két világháború között Móricz Miklós.⁵²

Mi az igazi tétje ezen vizsgálatoknak? Van a nagybirtok-kisbirtok kérdésnek még egy további – itt területi okok miatt nem vizsgált – vetülete is.⁵³ Az, hogy a jelenlegi (vagy egykori) perifériák mennyiben köthetők egykori nagybirtokhoz (vagy éppen ellenkezőleg, kisbirtokhoz). Az pedig, hogy a jelenlegi perifériák (és centrumok) mennyiben tükrözik a nagy- vagy kisbirtok egykori társadalmi-gazdasági viszonyait, vizsgálható a társadalmi csoportok akkori életminőségén keresztül is. Azaz megközelíthető a probléma úgy is (és a két nézőpont nem ekvivalens), hogy vajon a zselléri létforma, mely részben a nagybirtokhoz köthető (mint földnélküli agrárbérmunkás),⁵⁴ avagy a telkes jobbágy jelentett-e kedvezőtlenebb kimenetet a történeti (múltbeli) és mai periferezáció szempontjából. (Tehát a nagybirtok vs. kisbirtok dualizmus kori dichotómiájának felhasználása mellett/helyett, illetve időben is messzebbre visszanezve, 1848 előttre visszanyúlva.) A jelenkor vizsgálatához viszont szükséges annak ismerete is, hogy 1910-ben és az első világháború után milyen viszonyok jellemezték a kisbirtok és nagybirtok dominálta települések helyzetét, hiszen ha akkor *nem* mutatható ki összefüggés a fejlettség/periferikuság és birtoktípus/üzemméret között, akkor a társadalmi-gazdasági indikátorok esetleges korrelációja a 2010-es perifériaviszonyokkal csakis az 1945 utáni évek eseményeihez köthető, és az eredeti birtokszerkezethez, társadalmi viszonyokhoz így nincs közük. Ha pedig azt kapjuk eredményként, hogy a mai fejlettségi viszonyoknak nincs köze az egykori nagybirtok-kisbirtok dichotómiához, az szintén nem jelenti azt, hogy 1880–1940 között az összefüggés a fejlettség és birtokméret között ne létezett volna. Ezt ugyanis felülírhatta az 1945 utáni agrárpolitika is. Éppen ezért a nagybirtok és kisbirtok dominálta települések helyzetének 1945 előtti vizsgálata *mindenképpen* indokolt, nemcsak a jelenlegi fejlettségi kép és az egykori gazdasági viszonyok kapcsolatának megállapítása miatt, de az 1945 utáni gazdaság- és társadalompolitika értékelése, helyesebb megítélése szempontjából egyaránt.

⁵² Lásd erre: Demeter–Pénzes 2022.

⁵³ Demeter–Pénzes 2022.

⁵⁴ Hangsúlyozandó, hogy a zsellér nem csak földből élhet, volt köztük sok szőlőbirtokos, sok iparúzó, de boltos-kereskedő is, éppen ezért általánosan szegénynek tekinteni e réteget hibás alapvetés.

A „megnyomorító” és „modern, rentábilis gazdálkodást folytató” nagybirtok képe tehát ellentmondásos, további vizsgálatra szorul, és nemcsak azért, hogy egyes szakpolitikusokat vagy politikai rendszereket agrárpolitikájukon keresztül megítéljünk (és ezt az aktuálpolitika legitimációként használja). A tét ennél sokkal nagyobb, mert a mai perifériáink múltbeli (esetleges) gyökereinek feltárásáról van szó. A 2015 óta épített GISta Hungarorum adatbázis lehetővé teszi a nagybirtok és kisbirtok dominálta települések gazdasági-társadalmi-demográfiai viszonyainak rekonstruálását, így a Móricz Miklós vizsgálataihoz hasonló kutatás elvégzését 1910-re a különféleképpen csoportosított nagybirtoktípusok és kisbirtokok esetében.⁵⁵

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL),

A 39 A Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia (1770–1848), 3688/1786.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL),

Központi Statisztikai Hivatal, Iratgyűjtemények (volt F iratgyűjtemény) (1701–1996), XXXII-23-j-12, 31–85. doboz. Az 1728-as adóösszeírás feldolgozásának anyaga (Perjés Géza hagyatéka). Eredeti anyag: MNL OL X MF 8374–8386. (1728. évi összeírások a budapesti és megyei levéltárakból: X 1856; 1876; 1886; 1930; 1933; 1941; 1947; 1970; 9671; 9733; 9588; 9706; 9765).

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 42. kötet, Budapest, 1912.

A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Magyar statisztikai közlemények. új sorozat, 46. kötet, 1913.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 48. kötet, Budapest, 1913.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 52. kötet, Budapest, 1914.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 4. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 56. kötet, Budapest, 1915.

Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest, 1960.

⁵⁵ Demeter – Péntes 2022.

Demeter Gábor: A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930)

Békés / Csanád / Arad stb. vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-c. alapján. Budapest, 1914.

Hantos Gyula 1926: *Magyarország nagybirtok-térképe*. Budapest.

Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 39. kötet, Budapest, 1913.

A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. Gazdacímtár. Budapest, 1897.

Gazdacímtár. 1937. *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*. Budapest.

Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. Évben törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, Budapest.

Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Pest, 1865.

II. Józsefnépszámlálásának községi adatai. KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei 15. szerk.: Dányi Dezső, Faragó Tamás és László Géza, Budapest, 1996.

Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. Történeti statisztikai tanulmányok 2. Budapest, 1975.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balla Antal 1935: *A legújabbkor gazdaságtörténete*. Budapest.

Berzeviczy Albert 2013 (1922): *Az Absolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. Budapest.

Bogdán István 1991: *Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest.

Czettler Jenő 1936 (1995): Földbirtok-politika. In: Czettler Jenő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek*. (szerk. Tóth Pál Péter) Budapest. 42–53.

Dávid Zoltán 1960: Magyarország első kataszteri felmérése, 1786–1789: forrástanulmány. *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1 (1): 33–58.

Demeter Gábor – Németh Gábor – Szulovszky János – Bottlik Zsolt – Frisnyák Zsuzsa – Nagy Béla – Beluszky Pál – Radics Zsolt – Nagy Mariann – Konkoly-Gyuró Éva – Balázs Pál – Jakobi Ákos 2020: *Kisatlasz a dualizmus kori Magyarországról regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910)*. Budapest–Debrecen.

Demeter Gábor – Koloh Gábor 2020: Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). *Agrártörténeti Szemle* (61.) 1–4. 25–76.

- Demeter Gábor – Szilágyi Adrienn – Túri Zoltán 2021: Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség a Tiszántúl déli részén a 18–19. században. *Századok* (155.) 2. 285–316.
- Demeter Gábor – Horváth Gergely Krisztián 2023: Sopron vármegye az ország gazdaságában és társadalmában az 1728. évi országos adóösszeírás tükrében. Szempontok egy összehasonlító vizsgálathoz. *Soproni Szemle* (77.) 2. 155–179
- Eddie, Scott, M. 1996: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába.* Debrecen.
- Egyed Ákos 1981: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben.* Bukarest.
- Für Lajos 1969: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján, 1870-1914.* Budapest.
- Garda Dezső 1999: *Főnépek, lófők, gyalogkatonák Csíkban és Gyergyóban. Csík és Gyergyó gazdasági fejlődése és népességének alakulása 1750-ig.* Csíkszereda.
- Glósz József 2009a: Területi hiány és felesleg Magyarország gabonatermelésében a 19. század első felében. *Korall* (10.) 36. 119–140.
- Glósz József 2009b: A gabonakereskedelem feltételrendszere Magyarországon a 19. század első felében: A hiány és felesleg területi mérlege. *Aetas* (24) 4. 16–31.
- Glósz József 2010: A birtokviszonyok hatása Magyarország gabonamérlegére a 19. század első felében. In: Háda Béla et al. (szerk.): *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves.* Budapest, 199–214.
- Kerek Mihály 1939: *A magyar földkérdés.* Budapest.
- Miklóssy Endre 1990: A területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői. *Magyar Tudomány* (97. Új folyam 35.) 8. 881–894.
- Mollov, Yanaki – Kondov, Nikola: *Dohodnostta na 73 zemedelski stopanstva v Balgariya za 1930–1931 godina.* Sofia, 1934.
- Móricz Miklós 1936: Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. *Magyar Statisztikai Szemle* (4.) 293–309.
- Keleti Károly 1868: *A telekadó és kataster. Közgazdasági és statisztikai szempontból.* Pest.
- T. Mérey Klára 1965: *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba.* Budapest.
- Nagy Mariann 2003: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején.* Budapest.
- Orosz István 2010: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon.* Debrecen.
- Rózsa Sándor 2021: Az ártéri gazdálkodás mérlege. A nagykunsági települések gazdasági kondíciója az első kataszteri felmérés alapján. In: Demeter Gábor – Kern Zoltán – Pinke Zsolt – F. Romhányi Beatrix – Vadas András – Bíró László (szerk.): *Környezettörténet 3.* Budapest, 39–64.
- Sándor Pál 1964: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti-statisztikai forrásai, módszerei és újabb eredményei. *Agrártörténeti Szemle* (6.) 1–2. 36–81.

Demeter Gábor: A kisbirtok és nagybirtok jövedelmezőségének differenciái (1780–1930)

- Sándor Pál 1968: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának problémái és újabb eredményei a felszabadulás utáni irodalom tükrében. *Agrártörténeti Szemle* (10.) 1–2. 94–117.
- Sándor Pál 1973: *Birtokrendezési periratok*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 69.) Budapest.
- Szilágyi Zsolt 2018: Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Budapest–Debrecen, 255–334.
- Szilágyi Zsolt 2022: *Az ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. Budapest.
- Tóth Tibor 1983: *A Dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években. Kísérlet néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 102). Budapest.
- Zagorov, Slavcho, D. – Bilimovich, Andrei, D. – Vegh, Jenő 1955: *The Agricultural Economy of the Danubian Countries, 1933–45*. Stanford.